

ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ГОНЧАРІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Лариса Гавриш

SALE OF CLAY PRODUCTS OF POTTERS OF KYIV GOVERNANCE AT THE END OF THE 19th – AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Larisa Gavrish

The proposed article summarizes scattered material on the sale of clay products by potters of the Kyiv province at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century. The choice of the territorial boundaries of the study is explained by the significant spread of handicrafts in each of the districts of the Kyiv region. The chronological framework of the work covers the time from the appearance of the first publications containing information on the sale of clay products in the province to the publication of the landmark monographic work of Mykola Ionov. The analysis of the literature made it possible to draw conclusions about the dispersion and certain fragmentation of the materials regarding the researched issue; this, in turn, determined the purpose of the proposed scientific exploration.

It was established that for the most common tableware forms in the Kyiv province at the end of the 19th century, separate metrological and terminological systems for distinguishing them by size were formed. These names were used during the wholesale sale of clay products. It was found out that the main unit of calculation during the wholesale sale of simple, terracotta dishes was the «ordinary hundred», while when the cast products were sold, they were counted as «large hundreds». To date, it has been possible to establish a typical composition of the «big hundred» for bowls in several cells. It turned out that such a hundred actually contained not a hundred individual items, but much more. To encourage thrifty buyers, a certain number of products were added to such a hundred free of charge. During the wholesale sale, such a unit of measure as «piece» was also used. It has been proven that clay products, covered with straw, were transported in special baskets – «heaps». Middlemen were often involved in the sales process, who were called «baryshniks» in the Kyiv region. The products of Kyiv potters were mainly sold locally, less often they were transported to neighboring provinces, Tauria and Bessarabia. The choice of sales areas was influenced by the quality of the products and their price.

Keywords: sale, earthenware, potter, baryshnik, «ordinary hundred», «big hundred», «kucha», sales area, Kyiv province.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століть гончарний промисел у Київській губернії за кількістю зайнятого населення був одним із наймасовіших. За даними обстежень, з майже 12000 дворів, близько в 2 тисячах займалися виготовленням глиняних виробів (Іонов 1912, с. 3). Не зважаючи на масовість і розповсюдженість (гончарні осередки були в кожному повіті), промисел потрапляв в поле зору дослідників епізодично.

До створення 1904 року в Київській губернії органів земського самоврядування обстеження гончарства здійснювалося за дорученням Міністерства державного майна (з 1894 року – Міністерство землеробства і державного майна). Результатом виконаної роботи стали звіти економічного характеру, які містили фрагментарні згадки про збут глиняних виробів, зокрема, про ареали продажів для окремих осередків (Королев 1892; Пономарев 1892; Земятченский 1900; Олейников 1900). 1912 року побачила світ праця Миколи Іонова «Гончарний промисел в Київській губернії», яка на сьогодні містить найбільший масив матеріалів з досліджуваного питання (Іонов 1912). Цю роботу дослідник виконав за дорученням земської управи.

Історіографічний аналіз опрацьованих джерел дозволяє зробити висновок про відсутність узагальнюючого дослідження щодо особливостей збуту гончарних виробів в Київській губернії в кінці XIX – на початку XX століття. На сьогодні це питання потребує детального наукового вивчення для подальшого створення цілісної картини розвитку гончарства на досліджуваній території в окреслений період.

Мета пропонованої наукової розвідки – узагальнити, базуючись на аналізі опрацьованих джерел, фрагментарну інформацію про збут гончарної продукції майстрів Київської губернії в кінці XIX – на початку XX століття.

Гончарі Київщини в різних осередках виготовляли, залежно від пластичних властивостей місцевих глин, теракотові й полив'яні вироби, асортимент яких налічував близько 30 різновидів (Іонов 1912, с. 11–12). Для багатьох посудних форм склалися окремі метрологічні системи розрізнення їх за величиною. Ними, зокрема, послуговувалися при оптовому способі збуту глиняних виробів. На жаль, в опрацьованій літературі не зафіксовано такі системи для поширених посудних форм в усіх гончарних осередках Київщини.

Відомо, що у с. Дибинці побутували тотожні назви для різновеликих горщиків, квітників, глечиків та тикв (від більшого до меншого): «поєдинка», «подвіння», «потриння», «четверня», «пятирня», «сотневник». Горщики, окрім зазначених, мали також інші назви від більшого до меншого: «мокітра», «горщок великий», «золінник», «кашник», «ріночка», «махотка» (Іонов 1912, с. 12).

Досить розлогою була метрологічна система розрізнення за величиною для макітер. Наприклад, у с. Цвітне послуговувалися такими назвами (від більшої до меншої): «одинара», «подвінник», «потринник», «четвірка», «пятирка», «шестирня», «десятирня», «дванацатка», «двацатка», «двацятипятирка» (Іонов 1912, с. 12–13).

Метролого-термінологічна система розрізнення мисок за величиною у різних гончарних осередках варіювалася, традиційно побутували такі назви: «поєдинка», «подвіння» («двійка»), «потрійня» («трійка»), «четвірня» («четвірка»), «пятирня» («п'ятірка»), «шестірня» («шестірка»), «десятирня», «сотник» («сотневник», «сотневка»).

Щодо інших посудних форм, Микола Іонов зазначив наступне: «У кожному селі, особливо це стосується полив'яного посуду, існують свої власні рахункові одиниці і, залежно від них, назви виробів» (Іонов 1912, с. 13).

Оптом глиняні вироби традиційно продавали скупникам, яких на Київщині називали «баршниками». Основною одиницею лічби під час оптового збуту була сотня. Коли сотня складалася зі ста окремих предметів, її називали «рядовою» й послуговувалися під час продажу неполив'яного посуду. Микола Іонов зазначав, що на Київщині при оптовому продажу простого посуду користувалися «рядовою сотнею», але не подав її типового складу у різних гончарних осередках (Іонов 1912, с. 13). Полив'яний посуд продавали «великими сотнями» («велика лічба»), вона містила від 400 до 800 і більше штук різного посуду.

Найбільш поширеною формою полив'яного посуду були миски. Під час їх оптового збуту на Київщині до складу «великої сотні» входили найчастіше «потрійня», «четвірня», «пятирня» (інші – за бажанням скупника). У окремих гончарних осередках їх кількість в складі такої сотні різнилася. Наприклад, в Голоківці «кругова сотня» загалом налічувала 390 виробів («потрійні» – 120, «четвірні» – 120, «пятирні» – 150), Паланочці – 390 («потрійні» – 150, «четвірні» – 120, «пятирні» – 120), Гнильці – 450 («потрійні» – 150, «пятирні» – 200, «сотників» – 100), Обухові – 640 («пятирні» – 200, «шестірні» – 240, «десятирні» – 200), Сунках – 405 («поєдинка» – 10, «двійка» – 40, «трійка» – 90, «четвірка» – 60, «п'ятірка» – 75, «шестірка» – 30, «сотнівка» – 100) (Іонов 1912, с. 60–61). Окрім вказаної кількості посуду також додавали кілька десятків виробів «на прикидок», щоб заохотити скупника.

Петро Земятченський зафіксував, що на Київщині при оптовому збуті глиняного посуду користувалися одиницею рахунку «штука», яка, на нашу думку, по наповненню відповідала «сотні з укладом» (такою одиницею рахунку послуговувалися на Лівобережній Україні): «Великих горщиків у штуці є близько 60, менших 100–150 і навіть 200» (Земятченський 1900, с. 30).

На Київщині, за даними Миколи Іонова, при перевезенні на великі відстані, гончарний посуд вкладали у спеціально підготовлені великі плетені кошики, які називали «кучами», і ретельно перекладали соломомою. При перевезенні залізницею, ті ж самі «кучі» завантажували в товарні вагони (Іонов 1912, с. 61). Як бачимо, послуговувалися назвою «куча» на позначення не цілого воза (як на Лівобережжі), а великого кошика.

Гончарі Київщини надавали перевагу приїжджим скупникам, оскільки ті, щоб не повертатися додому в порожні, частіше йшли на поступки й давали більше, ніж зазвичай, ціну за товар.

Микола Іонов зафіксував інформацію про дохід, який у різних гончарних осередках можна було отримати при роздрібному продажу товару, порівнявши його з ціною, яку за цей же товар платили скупники (Іонов 1912, с. 62). Проаналізувавши вказану інформацію, можна зробити висновки, що гончарі при продажу своїх виробів баришникам втрачали 25–30 % прибутку. Іноді ці цифри сягали 50 %, коли гончарі не маючи тяглової сили, були у повній залежності від перекупників. Микола Іонов зауважував: «Баришники міцно засіли в селах з більш чи менш значимим гончарським населенням, утримуючи на свою користь не менше 50 % заробітків гончаря, а якщо взяти до уваги, що баришники платять за посуд не грішми, а товарами із своєї крамниці, і, що гончар у нього ж бере не тільки предмети першої необхідності, а й дрова, і свинець, і навіть іноді глину, то прибуток скупника значно перевищує 50 % заробітку гончаря» (Іонов 1912, с. 8).

Подібну статистику було оприлюднено й 1913 року. Гончар за горно посуду на базарі міг вторгувати 50 крб, а скупщиків віддавав його за 38 крб, втрачаючи 54 % прибутку; сотня посуду на базарі йшла 5–7 крб, скупників продавали за 4–6 крб і втрачали до 20 % прибутку (НАУГ НМЗУГ ф. 1, оп. 3, од. зб. 223, арк. 129). Ці підрахунки дозволяють зробити висновки про суттєве зниження скупниками прибутковості гончарного промислу для виробників. На Київщині навіть побутувало прислів'я, яке влучно характеризувало це явище: «Якщо їх (скупників – Гавриш Л.) вози з горщиками в дорозі разів зо два перевернуться, то і в такому випадку баришник все ж залишиться з користю» (Іонов 1912, с. 57).

У м. Умань і с. Старосілля Черкаського повіту десятки єврейських сімей існували виключно з перепродажу виробів місцевих гончарів, «купуючи горно за 12–14 крб, вони перепродують його за 24–28 крб» (Олейников 1900, с. 247).

Баришники також монополізували право здавати гончарні вироби в «споживчі лавки», за угодою заборонивши їх власникам купувати посуд безпосередньо у виробників.

Місцем продажу для виробів гончарів Київщини найчастіше слугували місцеві ярмарки й базари, або торги в найближчих населених пунктах. Рідше посуд возили у більш віддалені місця.

1890 року Київським статистичним комітетом зафіксовано наступні ареали збуту глиняного посуду головних осередків у різних повітах (Королев 1892, с. 429–431):

Повіт	Осередки	Ареали продажу глиняних виробів
Чигиринський	Медведівка, Голоківка, Мельники, Суботів, Янига, Херсонка, Полуднівка, Івковці, Цвітне	Чигирин, Медведівка, Олександрівка, Каменка та інші сусідні населені пункти
Черкаський	Старосілля, Мліїв, Будю-Орловецька	На місці виготовлення, частина – на ярмарках в Городищі, Смілі, В'язівці, Ротмістрівці, Шполі, Мошнах. З Будю-Орловецької возили також на Херсонщину
Канівський	Канів, Шендерівка, Комарівка, Селище, Гут-Селищське, Дибенці	Частина продавали в сусідніх містечках Канівського й Звенигородського повітів, частину – в сусідній Полтавщині та в м. Миколаїв Херсонської губернії
Уманський	Паланочка, Романівка	Продавали в сусідніх населених пунктах на ярмарках і базарах, частково збували вдома євреям-перекупникам
Сквирський	Ружин	На місці та в сусідніх населених пунктах на ярмарках і базарах
Київський	Плахтянка та інші приміські гончарні осередки	Сусідні населені пункти

Частково цю інформацію підтверджено іншими дослідниками: для Будо-Орловецької (Пономарев 1892, с. 345), Романівки (Земятченский 1900, с. 309). Для романівських виробів Микола Пономарев подав ширші ареали збуту, вказавши й Херсонську губернію (Пономарев 1892, с. 345).

У кінці XIX століття вироби з гончарних осередків Чигиринського й Черкаського повітів стали продавати «в містах Херсонської, Таврійської й Бесарабської губерній» (Земятченский 1900, с. 321). Якісний і різноманітний за формою посуд з с. Цвітне стали масово возити в Єлисаветград, дибинецькі вироби – «залізницею навіть в Одесу» (Земятченский 1900, с. 322, 328; Іонов 1912, с. 69). У менш вигідному становищі були гончарі тих осередків, де глина була гіршої якості. Щоб продати свої вироби, їм доводилось знижувати ціну. Наприклад, канівський посуд перевозили через Дніпро в сусідню Полтавщину. Там дешеві вироби складали конкуренцію більш якісним, але дорожчим виробам гончарів Миргородського повіту (Королев 1892, с. 431–432).

Отже, питання збуту глиняних виробів гончарів Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття до сьогодні залишається маловивченим і потребує подальшого дослідження. З'ясовано, що для поширених посудних форм склалися окремі метролого-термінологічні системи розрізнення за величиною, якими послуговувалися під час оптового продажу виробів. Баришники купували товар у гончарів, рахуючи його спеціальними одиницями лічби: «рядова сотня», «велика сотня», «штука». Глиняний посуд, перекладений соломкою, транспортували у спеціальних кошиках – «кучах». Гончарі Київської губернії збували свої вироби переважно на місцевих торгах або на ярмарках і базарах у довколишніх населених пунктах, рідше возили в сусідні губернії, Бесарабію, Таврію.

Список джерел та літератури

ЗЕМЯТЧЕНСКИЙ, П. А., 1900, Гончарные глины и каолиновые образования Киевской губ. В: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб.: Типография В. Киршбаума. Т. VI, 308–328.

ИОНОВ, Н. Ф., 1912, Гончарный промысел в Киевской губернии. В: Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. К.: тип. насл. К. Кружлянского, 1–77.

КОРОЛЕВ, Ф. Н., 1892, Кустарное гончарство в приднепровской части Киевской и восточной части Черниговской губерний. В: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб.: Типография В. Киршбаума. Т. I, 429–439.

Національний архів українського гончарства Національного музею заповідника українського гончарства (НАУГ НМЗУГ), фонд 1, оп. 3, од. зб. 223, арк. 126–130.

ОЛЕЙНИКОВ, П. Т., 1900, Гончарное производство в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях. В: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб.: Типография В. Киршбаума. Т. VI, 223–253.

ПОНОМАРЕВ, Н. В., 1892, Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний. Исследования 1889–1890 гг. В: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб.: Типография В. Киршбаума. Т. I, 317–353.

References

IONOV, N. F., 1912, Goncharnyi promysel v Kievskoi gubernii [Pottery in the Kyiv province]. In: Kustarnaia promyshlennost v Kievskoi gubernii: Itogi anketnogo i mestnogo obsledovaniia, proizvedennogo Kievskoi gubernskoi zemskoi upravoi po porucheniiu Gubernnskogo zemskogo sobraniia. K.: tip. nasl. K. Kruglyanskogo, 1–77. [In Russian].

KOROLEV, F. N., 1892, Kustarnoe goncharstvo v pridneprovskoi chasti Kievskoi i vostochnoi chasti Chernigovskoi gubernii [Handicraft pottery in the Dnieper part of Kyiv and the eastern part of Chernigov provinces]. In: Otchety i izsledovaniia po kustarnoi promyshlennosti v Rossii. SPb.: Tipografiia V. Kirshbauma. T. I, 429–439. [In Russian].

Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu zapovidnika ukrainskoho honcharstva (NAUH NMZUH) fond 1, opys 3, odyntsia zberihannia 223, arkushy 126–130. [In Ukrainian].

OLEINIKOV, P. T., 1900, Goncharnoe proizvodstvo v Nizhegorodskoi, Kievskoi i nekotorykh drugikh guberniakh [Pottery production in Nizhny Novgorod, Kyiv and some other provinces]. In: Otchety i izsledovaniia po kustarnoi promyshlennosti v Rossii. SPb.: Tipografiia V. Kirshbauma. T. VI, 223–253. [In Russian].

PONOMAREV, N. V., 1892, Kustarnye promysly Kurskoi i Kievskoi gubernii. Issledovaniia 1889–1890 gg. [Handicrafts of Kursk and Kyiv provinces. Research of 1889–1890]. In: Otchety i izsledovaniia po kustarnoi promyshlennosti v Rossii. SPb.: Tipografiia V. Kirshbauma. T. I, 317–353. [In Russian].

ZEMIATCHENSKII, P. A., 1900, Goncharnye gliny i kaolinitovye obrazovaniia Kievskoi gub [Pottery clays and kaolinite formations of Kyiv province]. In: Otchety i izsledovaniia po kustarnoi promyshlennosti v Rossii. SPb.: Tipografiia V. Kirshbauma. T. VI, 308–328. [In Russian].

Збут глиняних виробів гончарів Київської губернії в кінці XIX – на початку XX століть

У пропонованій статті узагальнено розрізнений матеріал про збут глиняних виробів гончарів Київської губернії в кінці XIX – на початку XX століття. Вибір територіальних меж дослідження пояснюється значним поширенням кустарного промислу в кожному з повітів Київщини. Хронологічні рамки роботи охоплюють час від появи перших публікацій, що містять інформацію про збут глиняних виробів у губернії, до виходу знакової монографічної праці Миколи Іонова. Аналіз літератури дозволив зробити висновки про розпорошеність і певну фрагментарність матеріалів щодо досліджуваного питання; це, в свою чергу, й визначило мету пропонованої наукової розвідки.

Було встановлено, що для найпоширеніших посудних форм в Київській губернії у кінці XIX століття склалися окремі метролого-термінологічні системи розрізнення їх за величиною. Цими номенами послуговувалися під час оптового збуту глиняних виробів. З'ясовано, що основною одиницею лічби під час гуртового продажу простого, теракотного, посуду була «рядова сотня», коли ж збували полив'яні вироби, то їх рахували «великими сотнями». На сьогодні вдалося встановити типовий склад «великої сотні» для мисок у кількох осередках. Визначено, що така сотня фактично містила не сто окремих предметів, а значно більше. Щоб заохотити покупців-скупників, до сотні, як правило, безкоштовно додавали певну кількість виробів «на прикидок». Під час оптового продажу також послуговувалися такою одиницею лічби, як «штука». Встановлено, що глиняні вироби, перекавши їх соломю, транспортували в спеціальних кошиках – «кучах». У процес продажу часто залучали посередників, яких на Київщині називали «баришниками». Вироби гончарів Київщини мали переважно місцевий збут, рідше їх возили в сусідні губернії, в Таврію та Бесарабію. На вибір ареалів продажу впливали якість виробів та їх ціна.

Ключові слова: збут, глиняний посуд, гончар, баришник, «рядова сотня», «велика сотня», «куча», ареал збуту, Київська губернія.

Larisa Gavrish, Deputy Director General for Scientific Work of the National Museum and Preserve of the Ukrainian Pottery (Opishnia, Poltava Region, Ukraine).

Лариса Гаєриш, заступниця з наукової роботи генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства (Опішня, Полтавщина).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9830-7059>

Received: 17.10.2024

Advance Access Published: March, 2025